

Leesbaar landschap: het 'eiland' van Heerewaarden

MARINUS KOOIMAN

Op het eerste gezicht is het gebied rond Heerewaarden (gemeente Maasdriel) geen buitengewoon stuk Nederland: de meeste mensen zullen het landschap niet erg mooi vinden en het dorp Heerewaarden niet bijzonder fraai. Maar wie verder kijkt, ontdekt een rijkdom aan sporen uit het verleden. Vooral de waterstaats- en de defensiegeschiedenis zijn goed herkenbaar. Met andere woorden: het gebied rond Heerewaarden is rijk aan cultuurhistorie. In dit artikel komt eerst het gebied als geheel aan bod, vervolgens wordt dieper ingegaan op het dorp Heerewaarden en het vroegere fort De Voorne. De overige forten, evenals een aantal andere elementen, blijven verder buiten beschouwing*.

Heerewaarden en omgeving vormen een langgerekt gedeelte van het Gelderse rivierengebied, gelegen tussen de Bommelerwaard in het zuiden en het Land van Maas en Waal in het noorden. Aan de westkant stroomt de Waal, aan de oostkant de Maas. Langs de Waal ligt de Afsluitdijk uit 1902, die de polderdijken en de vroegere overlaten doorsnijdt. Min of meer parallel aan de dijk loopt de drukke Van Heemstraweg die de oude landschappelijke structuren nogmaals doorsnijdt.

Behalve het dorp Heerewaarden is er enige verspreide bebouwing in het gebied, zoals het gehucht Zevenhuizen. Het buitengebied is grotendeels agrarisch: grasland, boomgaarden en akkers. Het heeft een open en groen karakter, met hier en daar boomgroepen. Verspreid in de Kopsse Polder is ook niet-agrarische bedrijvigheid aanwezig, in de Polder van Heerewaarden is die beperkt tot het complex van de vroegere steenfabriek De Hoogewaard.

Rond het dorp speelt het ambitieuze natuurontwikkelingsproject Fort Sint Andries. Het plan voorziet in grootschalige natuurontwikkeling en natuurbeheer in de buitendijkse gebieden langs de Maas tussen Oyen en Hedel en langs de Waal tussen Tiel en Zaltbommel. Het binnendijkse gebied blijft in de plannen grotendeels agrarisch. Het gebied bij Heerewaarden is als overgang van het dynamische Waal-milieu naar het veel rustiger Maas-milieu in het project van centraal belang.

EILANDEN EN FORTEN

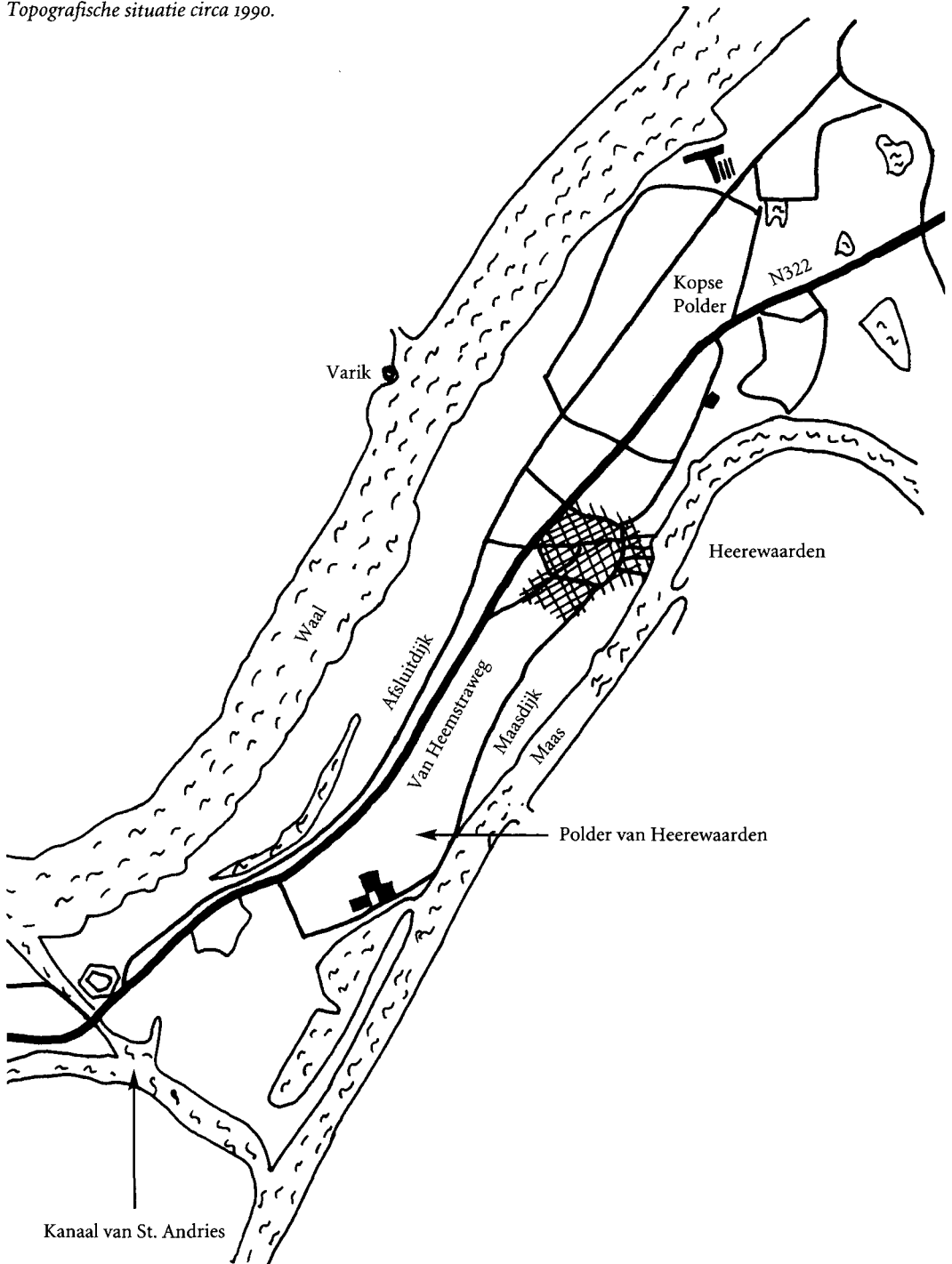
In de Middeleeuwen werden de grote rivieren bedijkt. Rond 1400 waren de ringdijken, zoals die rond de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal, voltooid. Het gebied rond Heerewaarden bleef echter verstoken van een doorlopende bedijking, zowel aan de kant van de Maas als langs de Waal. Open verbindingen tussen beide rivieren bleven bestaan. Om de ergste wateroverlast tegen te gaan werden twee afzonderlijke polders bekaad, de Kopsse Polder en de Polder van Heerewaarden. Tussen de zuidelijke dijk van de Kopsse Polder en de noordelijke van de Polder van Heerewaarden bleef een verbinding tussen Maas en Waal bestaan: het Heerewaardense Gat of Waalgat. Tussen de noordelijke dijk van de Kopsse Polder en het Land van Maas en Waal bleef het Gat van de Voorn open en tussen de Polder van Heerewaarden en Rossum het Schansche Gat.

Ten tijde van de Opstand (1559-1648) werd de strategische ligging van Heerewaarden tussen twee grote rivieren en tussen de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal door beide partijen benut. In 1588 was ten noordoosten van het dorp al een Staatse versterking, die in 1590 werd uitgebreid tot het fort De Voorn of Nassau. Aan de andere kant, tussen het dorp en de Bommelerwaard, bouwden de Spanjaarden in 1599 het fort (Oud) Sint Andries.

De open verbinding tussen Maas en Waal bleef niet zonder gevolgen. Bij hoog water op de Waal stroomde veel water naar de Maas,

HET 'EILAND' VAN HEEREWAARDEN

Topografische situatie circa 1990.

wat langs die rivier dijkdoorbraken kon veroorzaken. Bovendien nam bij beide rivieren de stroomsnelheid af. Bij de Waal gebeurde dat beneden de verbinding door waterverlies, bij de Maas erboven omdat het instromende Waalwater het Maaswater afremde. Beide rivieren kampten als gevolg daarvan met dichtslibbende beddingen, ondiepten, vorming van zandbanken en bochtverleggingen.

In 1734 werden twee van de drie geulen tussen Maas en Waal afgedamd: het Voornse Gat met de huidige Overlaatweg en het Heerewaardense Gat met de Heerewaardensestraat tussen de Molendijk en de Huizendijk. De niet al te hoge afsluitdammen gingen fungeren als overlaten, zodat bij hoog water alsnog Waalwater de Maas kon instromen. Het derde gat, het Schansche Gat of Oude kanaal van Sint Andries, bleef open tot 1856. Toen werd in het kanaal een schutsluis gebouwd. In 1816 was aan de westzijde van het Schansche Gat het nieuwe fort Sint Andries gebouwd, omdat het oude niet meer geschikt werd geacht.

Vanzelfsprekend bracht het systeem van overlaten voor de bewoners van Heerewaarden gevaar en overlast met zich mee. In het dorp werd daarom in 1864 een vluchtheuvel op de hoek Hogestraat/Variksestraat opgeworpen en in 1873 werd een begraafplaats, tevens vluchtheuvel, in de overlaat aan de dorpsrand aangelegd. Ook bij Zevenhuizen, rond het kruispunt van de Huizendijk met de Heerewaardensestraat vond ophoging plaats. Waarschijnlijk werd ook het hooggelegen (voormalige) fort De Voorn als vluchtheuvel gebruikt. Gezien het relatief geringe aantal mensen dat in het dorp en het buitengebied woonde, waren deze voorzieningen waarschijnlijk voldoende. Ter indicatie: in 1795 woonden er in Zevenhuizen 32 mensen in zeven huizen!

De Heerewaardense overlaten werden uiteindelijk geheel gedicht door de aanleg van de Afsluitdijk tussen Rossum en Dreumel in 1902. De afsluiting geschiedde in het kader van de verlegging van de Maasmond (1883-1904). Daar-

bij kreeg de Maas een nieuwe uitmonding in de Amer via de Bergsche Maas en werd de oude loop afgedamd bij Well, even ten westen van Ammerzoden. De Afsluitdijk werd door de Kopse Polder en de Polder van Heerewaarden heen gelegd, zodat een deel van beide polders buitendijks kwam te liggen.

In de jaren '20 van de 20e eeuw werd de Maas gekanaliseerd. Stuwen werden aangelegd, zodat over de hele lengte bevaarbare panden ontstonden. Na de wateroverlast van 1926 werd vanaf begin jaren dertig nog een aantal grote bochten afgesneden tussen Grave en Heerewaarden. Ten westen van het fort Nieuw Sint Andries werd het Kanaal van Sint Andries gegraven, waardoor het fort op het 'eiland' van Heerewaarden kwam te liggen. Het oude kanaal -het Schansche Gat- kwam te vervallen.

HET DORP HEEREWAARDEN

De periode tot begin 19e eeuw

Heerewaarden is in de Middeleeuwen ontstaan op een hoger gelegen oeverwal langs de Maas. In 997 komt het dorp voor het eerst in de bronnen voor. Over de aanvankelijke ruimtelijke ontwikkeling is weinig bekend. Vermoedelijk stond er al in de 11e eeuw een stenen kerk op een plaats vlak bij het huidige gebouw. De riviertol voor schepen die van de Maas op de Waal gingen of omgekeerd, betekende waarschijnlijk een stimulans voor handel en nijverheid. Een andere, al vroeg belangrijke, bestaansbron was de riviervisserij. Mede vanwege het gebrek aan achterland kon Heerewaarden echter als handelsplaats de concurrentie met Zaltbommel en Tiel niet aan en bleef een boeren- en vissersdorp. In 1369 woonden er in het dorp en de omgeving 476 inwoners.

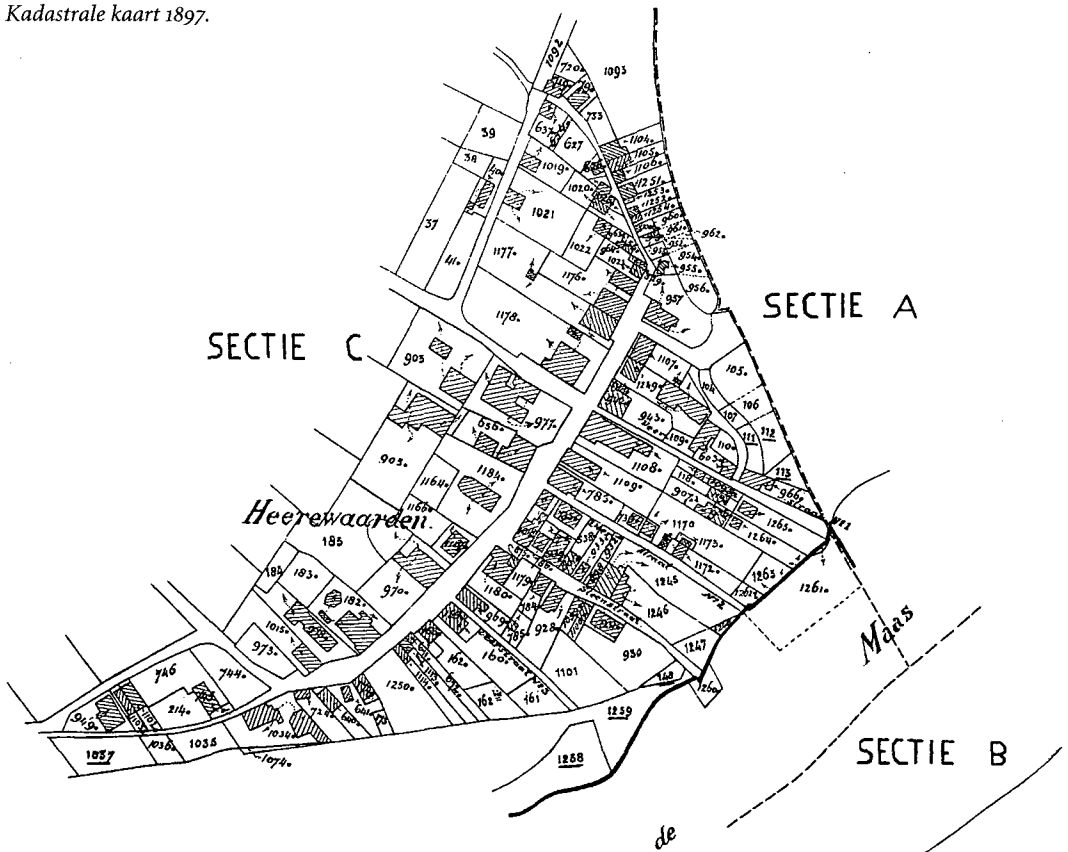
In 1600 werd de middeleeuwse kerk verwoest. Acht jaar later verrees een nieuwe kerk. In 1720 bouwde men een nieuw raadhuis, tussen de huidige kerk en het gemeentehuis. Het oude raadhuis was in 1702, toen het dorp door een grote brand werd geteisterd, verloren gegaan.

Rond 1800 telde de gemeente 432 inwoners, waarvan er 305 in het dorp woonden.

De ruimtelijke ontwikkeling van Heerewaarden tot begin 19e eeuw is als volgt te schetsen. De overlast van Waal en Maas leidde tot een geconcentreerde bewoning op de oeverwal. In de lengterichting van de oeverwal ontstond de Hogestraat, de oudste straat in het dorp. De Hogestraat werd geleidelijk opgehoogd en ging als Maasdijk fungeren. Daarbij ontstond echter geen dijkprofiel met steile taluds. Aan de binnenkant is nauwelijks van een talud sprake, aan de buitenkant ligt een flauw aflopend profiel naar de Maas. Door concentratie van de bebouwing aan weerszijden kreeg de Hogestraat geleidelijk het karakter van hoofdstraat. Met de bekading van de Heerewaardense Polder

ontstonden de Singel en Molendijk, met elkaar de noordelijke dijk van deze polder. De Noorderhoek ontstond op de overgang van de oeverwal naar de polderdijk. De oeverwal is hier vermoedelijk door het water van het Heerewaardense Gat in de lengterichting min of meer afgesneden. Aan de Noorderhoek ontwikkelde zich in de loop der tijd een concentratie van vissers- en arbeidershuisjes. Vanaf de Hogestraat ontstonden vier dwarsstraatjes in de richting van de Maas; van noord naar zuid Oostenhoek, Maasstraat, Veerstraat en Steeg. Aan deze straatjes werden hoofdzakelijk kleine vissershuisjes gebouwd. De Hogestraat werd met het 'achterland' van het dorp verbonden via de Variksestraat (naar het veer op Varik) en de huidige Secr. Janssenstraat. De Heerewaardensestraat

Kadastrale kaart 1897.

ontstond bij de sluiting van het Heerewaardense Gat in 1734. De straat loopt vanaf de overgang Hogestraat/Noorderhoek in de Molendijk naar de Huizendijk.

Zoals in veel dorpen in het rivierengebied kwam achter de centrale straat een parallelle as tot stand, veelal Achterstraat genoemd. Deze parallel-as is in Heerewaarden slechts voor een deel tot stand gekomen. Begin 19e eeuw werd de as aan de noordkant gevormd door de Achterstraat en aan de zuidkant, ten zuiden van de Secr. Janssenstraat, door de huidige Maasdijk. Aan de parallel-as stonden slechts enkele panden. Met name aan het noordelijke deel van de Hogestraat stond begin 19e eeuw al een vrij dichte bebouwing aan weerszijden van de straat, waaronder de kerk en het raadhuis. Ook de Noorderhoek was gedeeltelijk aan weerszijden bebouwd. Aan de Singel stond nog geen bebouwing.

Begin 19e eeuw tot nu

Naast de visserij en de landbouw kwam in de 19e eeuw de baksteenfabricage tot ontwikkeling. De eerste Heerewaardense fabriek, de Oude Oven, werd in 1841 in bedrijf genomen. Klei werd onder andere gewonnen uit het Heerewaardense Gat en het Voornse Gat, die daarvoor nu nog een vrij geaccidenteerd oppervlak hebben. Aan het begin van de 20e eeuw stonden verspreid in het gebied vier steenfabrieken: de Hoogewaard ten zuiden van het dorp, De Voorn, De Neeskensweide en De Kop in de Kopse polder. De ontwikkeling van de baksteenfabricage leidde tot groei van het inwonertal van Heerewaarden. In 1871 was een kwart van de bevolking werkzaam in de steenindustrie.

De betekenis van de baksteenindustrie kwam vanaf de tweede helft van de 19e eeuw tot uit-

De Hogestraat in 1995 (foto M. Beek).

drukking in het beeld van de Hogestraat. De steenfabrikanten lieten hier woonhuizen bouwen, veelal in neoclassicistische stijl. In dezelfde periode werden ook de belangrijkste dorpsgebouwen, de kerk, het raadhuis en de school vernieuwd. Een nieuwe N.H.-kerk werd in 1849-1850 gebouwd, de bijbehorende pastorie en kosterswoning verrezen noordelijker aan de straat in 1860, respectievelijk 1873. In het laatstgenoemde jaar werd ook de al genoemde begraafplaats aan de Heerewaardensestraat, even buiten het dorp, in gebruik genomen. Op de vluchtheuvel uit 1864 werd in 1879 een school gebouwd, naar ontwerp van de Zaltbommelse stadsarchitect A.M.A. Gulden, ter vervanging van een eerdere school uit 1840. Hierdoor werd de vluchtheuvel weliswaar in oppervlakte gehalveerd, maar de evacués konden bij hoog water voortaan in de school worden ondergebracht. Tenslotte werd in 1891 naast de kerk een nieuw gemeentehuis annex polderhuis gebouwd in neorenaissancestijl, naar ontwerp van de architect J.G. Groenendaal. Aan de Hogestraat verdichtte door de genoemde bouwactiviteiten de bebouwing met voornamelijk relatief grote en rijk uitgevoerde panden. Aan de dwarsstraatjes naar de Maas nam de bebouwing toe met kleine vissers- en arbeiderswoningen. Datzelfde gebeurde aan de Noorderhoek en de Singel en in minder mate aan de Achterstraat. De strook langs de Maas zelf bleef onbebouwd en fungeerde als aanlegplaats voor de vissersschepen.

Vanaf het begin van de 20e eeuw ontstond vanuit de dorpskern enige bebouwing langs de bestaande wegen in westelijke richting, zoals de Variksestraat en de Secr. Janssenstraat. Na 1950 breidde de lintbebouwing zich verder uit. Bovendien werden nieuwe straten aangelegd, waaraan meer clusterwijze dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd. Een belangrijke infrastructuurontwikkeling uit de naoorlogse periode was de aanleg van de Van Heemstraweg door de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal, die het gebied in de lengterichting doorsnijdt.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog liep de riviervisserij geleidelijk terug. In 1971 kwam er een definitief einde aan deze eeuwenlange traditie in Heerewaarden. In de jaren '80 kwam ook een eind aan de baksteenindustrie. Inmiddels was in 1965 de Heerewaardense scheepswerf, gelegen aan de Maas, nieuw leven ingeblazen. Deze werf was ontstaan uit de aan de Hogestraat gelegen smederij. De huidige werf bestaat voornamelijk uit recente bedrijfshallen. Een nieuwe bron van inkomsten was de buitendijkse camping met jachthaven, die in 1975 verhoogd werd aangelegd aan de zuidoostkant van het dorp.

CULTUURHISTORIE IN DE HUIDIGE SITUATIE

De omgeving van het dorp

Aan de ooit strategische ligging van het gebied rond Heerewaarden herinneren de restanten van de voormalige verdedigingswerken De Voorn in de Kopse Polder en de forten Oud en Nieuw Sint Andries aan de zuidkant van het gebied. Van fort Oud Sint Andries zijn enkele jaren geleden de contouren gereconstrueerd, terwijl bij De Voorn het tracé van de wallen aan de Maaskant in het kader van de recente dijkverbetering is teruggebracht. Op Nieuw Sint Andries is nog een luchtwachtoren uit de jaren '50 van de 20e eeuw aanwezig (zie: van Lochem van der Wel & van Lochem, 2000).

Hoewel de dwarsverbindingen/overlaten tussen de rivieren, met uitzondering van het Kanaal van Sint Andries, zijn gedicht, is nog altijd herkenbaar dat het gebied vroeger bestond uit twee eilanden tussen Maas en Waal. Aan de noordkant van de gemeente is het Voornse Gat nog te herkennen tussen de Kopse Polder en de Maasdijk. Net boven het dorp, tussen de Molendijk en de Huizendijk, is de oude bedding van het Waalgat nog markant aanwezig. Dit laaggelegen open gebied, tussen twee voormalige polderdijken, staat in natte perioden gedeeltelijk onder water. Het uitwateringssluisje in de Heerewaardensestraat die tegelijk Maasdijk is,

kon bij de recente dijkverbetering bewaard blijven. Een bijzonder element hier, gelegen in het overlaatgebied, is de begraafplaats tevens hoog-watervluchtplaats uit 1873. De begraafplaats met baarhuisje en monumentale bomen, is verhoogd gelegen in de vroegere overlaat. De Heerewaardense Afsluitdijk is door het rechte, doorsnijdende tracé herkenbaar als latere rijkdijk die een eind aan het systeem van de overlaten maakte.

Typerend voor de ligging tussen twee rivieren is dat Heerewaarden een voormalig veerhuis heeft aan beide zijden van het dorp: bij het veer op Varik ten oosten van het dorp en bij het veer over de Maas in de Veerstraat in het dorp. In de buurt van het Varikse veer staat aan het westelijk uiteinde van de Molendijk de romp van een in 1934 gedeeltelijk afgebrande molen. Al in de 15e eeuw was op deze locatie een molen aanwezig.

De dorpskern

De historisch-ruimtelijke structuur van Heerewaarden is typerend voor het *gestrekte dorp*, één van de twee dominante dorpsvormen in het rivierengebied, met een voorstraat en een achterstraat. De Hogestraat, gelegen op een verhoogde oeverwal, vormt de langgerekte hoofdstraat. Wat Heerewaarden binnen dit dorpsstype zeer bijzonder maakt is dat de oeverwal geen dijkprofiel heeft gekregen – zoals in andere dorpen met een soortgelijke uitgangssituatie is gebeurd – en dat de relatie met de rivier is gelegd door middel van vier naar de rivier aflopende stegen. Deze situatie vormt de belangrijkste aanleiding voor de aanstaande aanwijzing tot beschermd gezicht in het kader van de Monumentenwet.

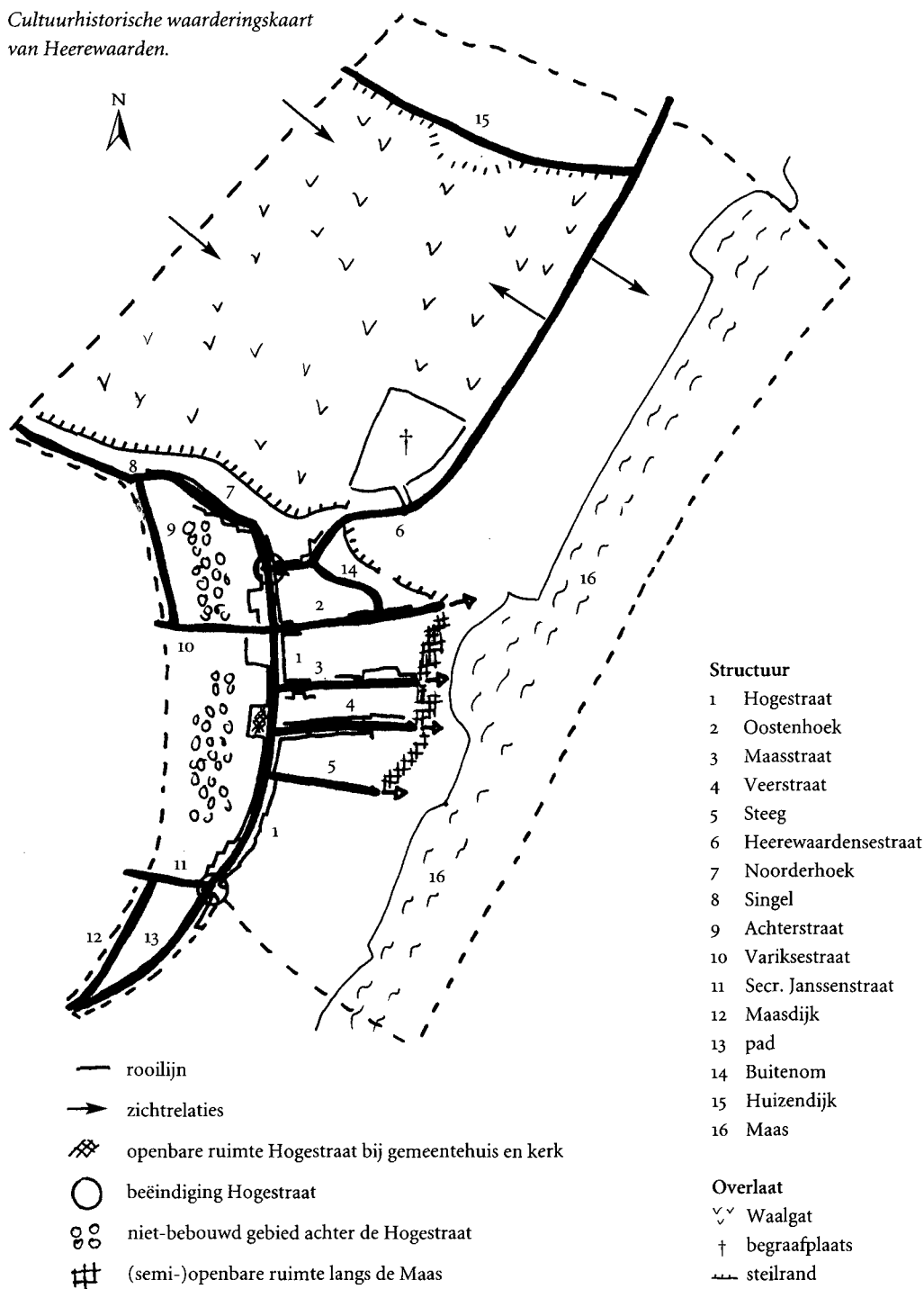
De Hogestraat heeft een licht gebogen beloop en heeft aan weerszijden gevelwanden, bestaande uit dicht op elkaar staande panden in een verspringende rooilijn. Het relatief brede profiel met klinkers, de gevelwanden en het karakter van de bebouwing geven de straat een enigszins stedelijk aanzien. Centraal aan de Hogestraat

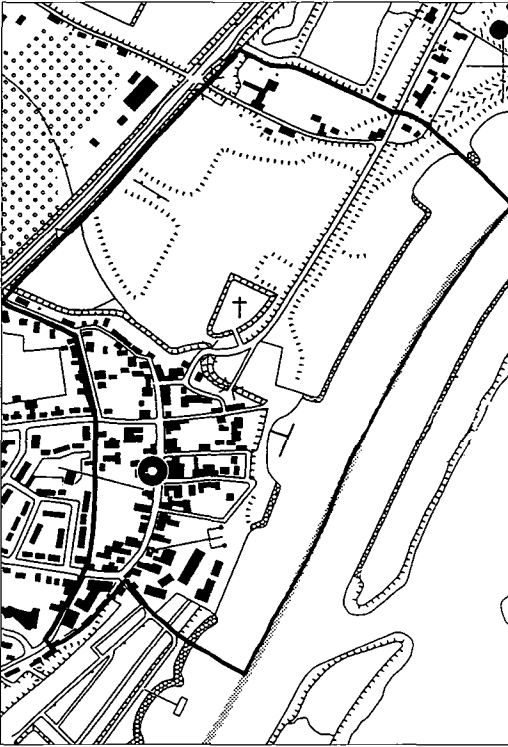
staat de N.H.-kerk in Waterstaatsstijl, met daarnaast het gemeentehuis uit 1891 in neorenaissancestijl. Het centrale deel loopt door naar het noorden waar, op de hoek met de Variksestraat, de vluchtheuvel ligt, met een aantal monumentale kastanjabomen. Op de vluchtheuvel staat de dorpschool uit 1881. Op de tegenoverliggende hoek met de Variksestraat bevindt zich de voormalige pastorie uit 1873. De samenkomst van de Variksestraat en de Hogestraat wordt bovendien gemarkeerd door het woonhuis *Johanna*, gebouwd in 1926 in opdracht van de toenmalige gemeentesecretaris. Het karakter van hoofdstraat is verder af te lezen aan diverse voorname panden, die overwegend uit de tweede helft van de 19e eeuw dateren. Hieronder zijn enkele woonhuizen gebouwd in neoclassicistische stijl in opdracht van de Heerewaardense steenfabrikanten. Een bijzonder pand is de villa *Het Uilennest* uit 1905, waarvan de architectuur geïnspireerd is op de stijl van Berlage. Tenslotte bevinden zich aan de straat enkele T-boerderijen, karakteristiek voor het rivierengebied, met een statig voorhuis gericht op de straat. Vanaf de dwarsstegen naar de Maas zijn de achterhuizen, met grote kappen, fraai zichtbaar.

Een opvallend en bijzonder kenmerk van de structuur van het dorp wordt gevormd door de smalle, stenige stegen, die vanaf de Hogestraat afdalen naar de Maas. Hier staan kleinere woonhuizen, oorspronkelijk bewoond door vissers. De panden, merendeels één bouwlaag of één plus zaadzolder hoog, staan vlak aan de straat. Aan de visserij herinnert nog één visrokerij-schoorsteen langs de Steeg. Van de stegen is de Veerstraat het dichtstbebouwd. Aan de oever van de Maas bevindt zich de scheepswerf, met een aantal loodsen en enkele hijskranen.

De Hogestraat heeft duidelijke eindpunten in de Noorderhoek en in het zuiden bij de Maasdijk. Op deze punten buigt de doorgaande weg af via de Heerewaardensestraat, respectievelijk de Secr. Janssenstraat. De Heerewaardensestraat die met een scherpe hoek afsplitst, is een duidelijk latere structuurlijn, aangelegd bij de afdam-

Cultuurhistorische waarderingskaart van Heerewaarden.

Begrenzing van het te beschermen gebied van Heerewaarden, in het kader van de Monumentenwet.

ming van het Heerewaardense Gat. De Noorderhoek is gelegen op de overgang van de oeverwal naar de dijk van de Polder van Heerewaarden. Aan deze straat en het vervolg, de Singel, staan kleine voormalige arbeiders- en vissershuisjes. Voortuinen en openbaar groen ontbreken. Aan de buitenkant – de noordkant – staan dijkhuizen, met een bouwlaag aan de straat en een onderverdieping onder aan de dijk. Achter de huizen aan de buitenkant verloopt de overgang naar het groene, open gebied van de overlaat van het Heerewaardense Gat via een steilrand. Deze is wellicht ontstaan als gevolg van ontkleiing door de steenfabrieken.

De as die parallel loopt aan de Hogestraat, de Achterstraat, is maar gedeeltelijk aangelegd en

bebouwd met vrijstaande woonhuizen van bescheiden omvang. Het zuidelijk deel wordt gevormd door de huidige Maasdijk ten zuiden van de Secr. Janssenstraat. De Maasdijk ligt hier op de oeverwal en heeft geen dijkprofiel. Als gevolg van de buitendijkse ophoging van het campingterrein is de situatie weinig overzichtelijk. Tussen de Hogestraat en de Achterstraat ligt een grotendeels onbebouwd gebied met erven en tuinen.

FORT DE VOORN

Aanleg van het fort

Rond 1588 lag in de Kopse Polder ter plaatse van De Voorn al een kleine versterking. Op aandringen van prins Maurits volgde in 1590 vergroting tot een vijfhoekige schans. In 1599, na een aanval door de Spanjaarden, werd het werk uitgebreid tot een zeshoek, met op elke hoek een bastion. Het geheel werd omgeven met een binnen- en buitengracht. Aan de kant van de Maas lag een klein ravelijn (voorwerk) in de buitenste wal. Vermoedelijk is het fort in 1599 aan weerszijden van de oorspronkelijke polderdijk gelegd (Weversdijk, voor een deel het huidige, onverharde Kerkepad over het terrein). De dijk werd dus door de fortaanleg onderbroken.

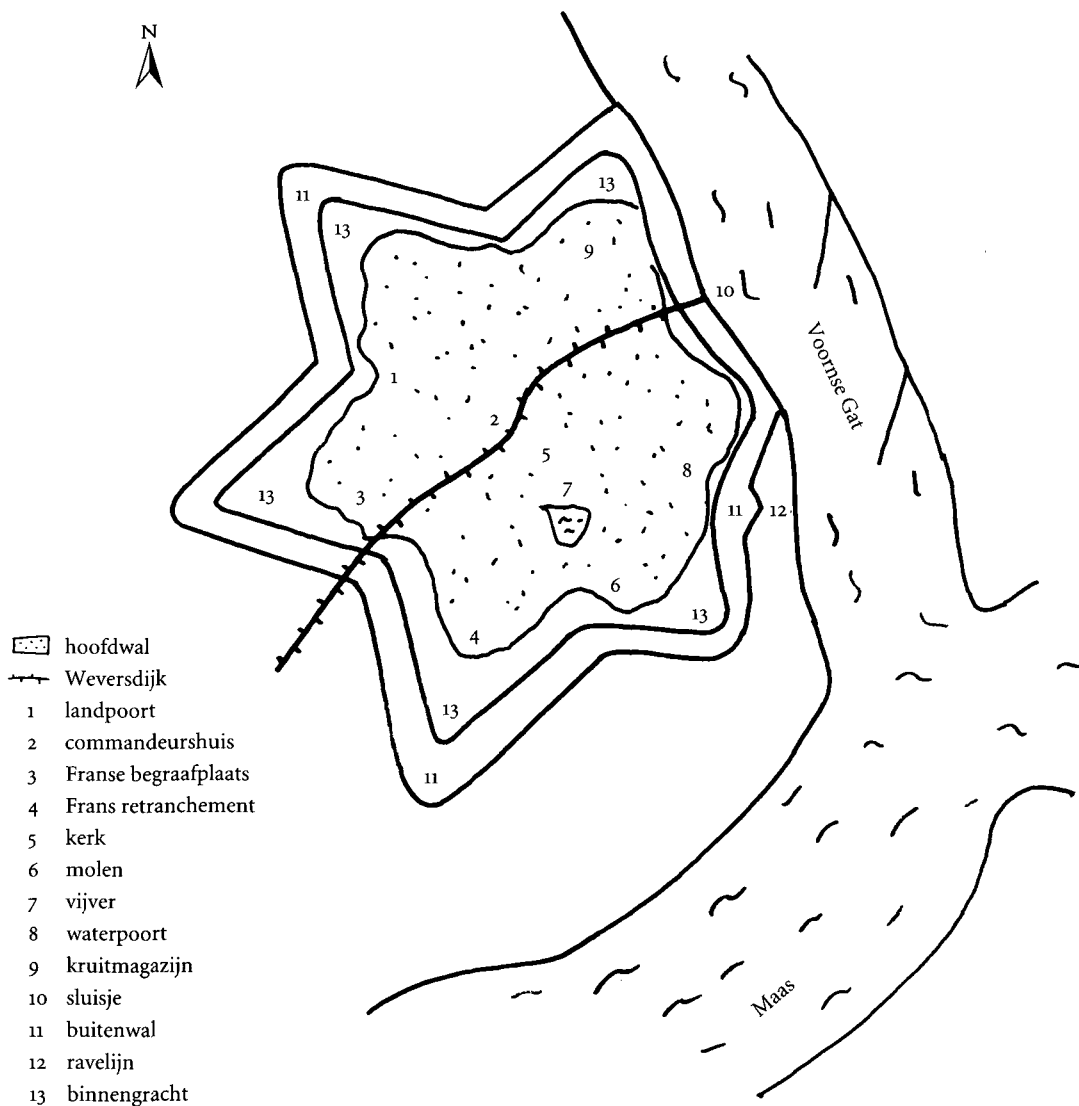
Op de kaart van Anthonis Duyck uit 1599 is het uitgebreide vestingwerk aangegeven (Algemeen Rijksarchief, 3688; Streekarchief Bommeleerwaard). Het fort heeft een onregelmatige vorm door de opname van de eerdere schans in het vestingwerk en is daarmee afwijkend van de ideale, geheel symmetrische vestingsvorm. Late kaarten beelden het fort soms wel als geheel symmetrisch af (onder andere J. Elandt, 1663). Deze situatie heeft echter nooit bestaan. Wel is in de eerste helft van de 17e eeuw de aanleg van 1599 met het vijfhoekige werk uit 1590 tot één geheel gesmeed. Begin 17e eeuw had fort De Voorn, ook wel Nassau geheten, een eigen korenmolen, een kerkgebouw, een predikant en een schoolmeester.

De ondergang van De Voorn

In het rampjaar 1672 veroverden de Fransen zonder slag of stoot het verwaarloosde fort. De bouwkundige staat van het vestingwerk was inmiddels vrij slecht en de grachten waren al geruime tijd niet meer uitgediept. Bij hun af-
tocht in het volgende jaar bliezen de Fransen de

verdedigingswerken op en slechtten de wallen. Er volgde geen herbouw. Kennelijk was de verwoesting vrij compleet en was het fort strategisch niet meer onmisbaar. Het naburige Fort (Oud) Sint Andries werd wel hersteld en bleef in functie tot in 1815. Fort Nieuw St. Andries werd gebouwd aan de westzijde van het Schan-
sche Gat.

Schets naar de kaart van Prillewitz uit 1789 van Fort de Voorn.

Ontwikkelingen na 1672

Na de verwoesting van het fort zijn nog verschillende kaarten gemaakt. De meest nauwkeurige is de kaart van Prillewitz uit 1789 (Rijksarchief in Gelderland, Kaartenverzameling, nr. 826), een kopie van een kaart van G. Passavant uit 1675. De vrij gedetailleerde kaart toont de situatie enkele jaren na de verwoesting. De hoofdvorm van het fort binnen de binnenste omgrachting is min of meer herkenbaar. De verrommelde contouren van de hoofdwal maken duidelijk dat het fort *gedemolieerd* is, ofwel verwoest. In de restanten van de binnengracht lijkt niet of nauwelijks water meer te staan. De belijning van de buitenste gracht en de wal tussen de beide grachten is echter scherp afgetekend. Niet duidelijk is of er nog sprake was van een wal plus buitengracht. Vermoedelijk was de gracht echter bij de verwoesting gedempt en was alleen de wal nog min of meer aanwezig. De kaart van M.D. de Jongh uit 1789 (Rijksarchief in Gelderland, Kaartenverzameling, nr. 824) geeft zowel van de wal als van de gracht aan dat die beplant is met *jongen kers boomgaardt*. Volgens deze kaart was de zuidwestelijke binnengracht, dus ter plaatse van de huidige boomgaard even ten westen van de boerderij, op dezelfde wijze in gebruik. De kaart van Prillewitz laat op het fort een aantal gebouwen zien: de kerk, de korenmolen, de land- en de waterpoort, het commandeurshuis en het kruitmagazijn. Daarnaast zijn een vijver, een Franse begraafplaats en een Frans retranchement (verschansing) aangegeven. De twee laatstgenoemde elementen kunnen er op wijzen dat de Fransen het fort na de inname in 1672 korte tijd gebruikt hebben, alvorens het te verwoesten. Ter plaatse van de huidige boerderij De Voorne laat de kaart nog geen bebouwing zien. Pas op de genoemde kaart van De Jongh uit 1789 en die van Prillewitz uit 1790 (Rijksarchief in Gelderland, Kaartenverzameling, nr. 825) staan enkele gebouwen op de plek van de huidige boerderij. De gebouwen zijn gesitueerd op een hoog punt op de vroegere hoofdwal en daarmee maximaal hoogwatervrij. De kaarten

maken ook duidelijk dat een deel van het fortterrein door de Maas en het Voornse Gat was geërodeerd. Gaandeweg schuurde het water de oostkant van het fort geheel weg. Uit de topografische kaart 1:25.000 uit 1912 blijkt dat de oostelijke omwalling begin 20e eeuw vrijwel was verdwenen. Deze situatie was begin jaren '90 vrijwel ongewijzigd. De westelijke helft van de omwalling bleef in het veld herkenbaar.

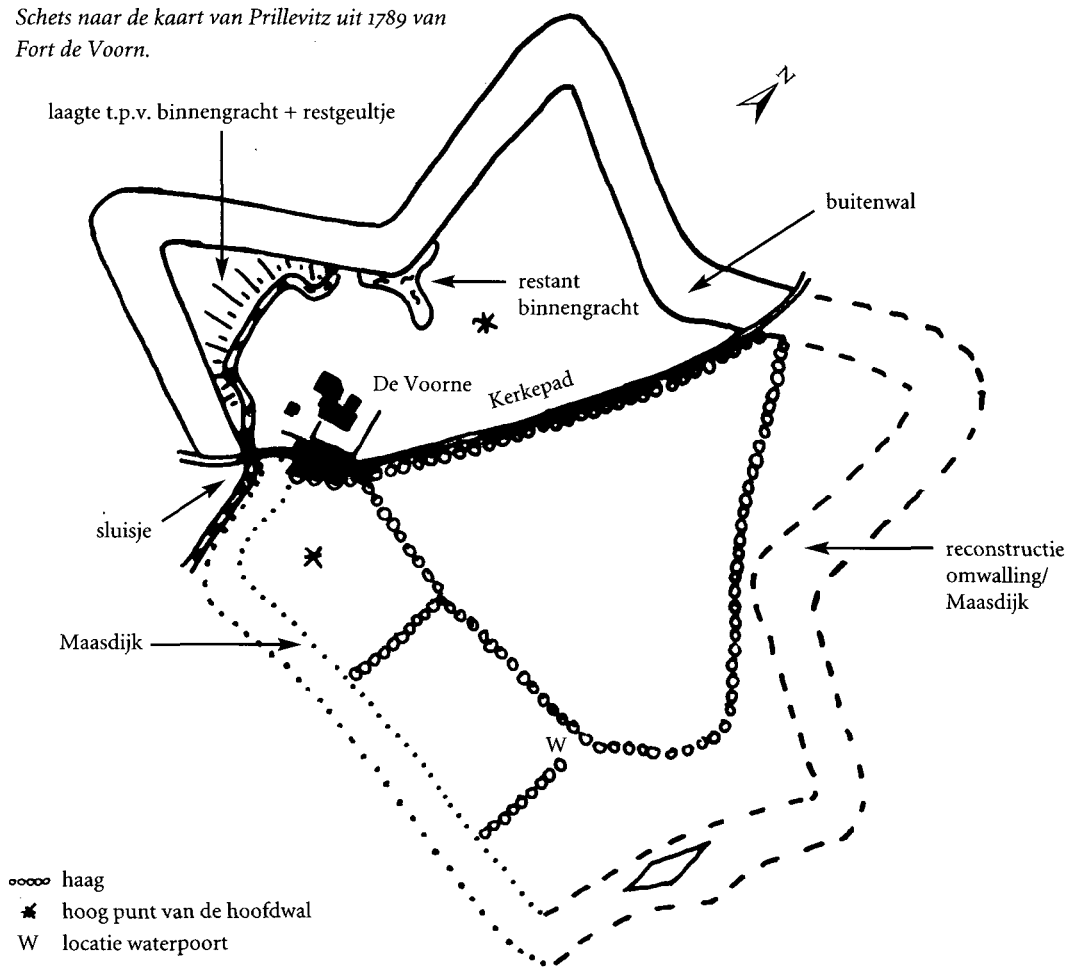
Bij de recente dijkverbetering (vanaf 1995) is de verdwenen vorm aan de oostkant teruggebracht in de vernieuwde waterkering. De reconstructie maakt het fort als geheel herkenbaarder. Bovendien kon zo het fortterrein met daarin een mogelijk waardevol bodemarchief van graafwerkzaamheden gevrijwaard blijven.

De huidige situatie van het fortterrein

Het voormalige fortterrein is een 'gelaagde' plek. De verschillende gebruiksfasen zijn in het terrein vertegenwoordigd. De Voorn moet niet gezien worden als een 'gaaf' fort; de erosie door de Maas en het Voornse Gat illustreren de waterstaatsgeschiedenis. Het boerderijcomplex Voorne 13, de boomgaarden en weilanden laten het agrarisch gebruik vanaf eind 18e eeuw zien. Het terrein ontleent zijn waarde aan de opeenvolgende functies in de loop der eeuwen, die hun sporen hebben achtergelaten.

Het deel van de vroegere vestingwerken ten westen van het Kerkepad is het meest herkenbaar. De contour van de buitenwal en gracht zijn markant aanwezig. Het vroegere binnenterrein (hoofdwal) is veel minder goed herkenbaar. Wel is achter de boerderij (westkant) de voormalige binnengracht terug te vinden. Het terrein loopt af richting gracht en van de gracht is een miniem (afwaterings)stroompje overgebleven. Via een sluisje in het Kerkepad vindt afwatering op de Maas plaats. Het oostelijk deel van de omwalling is bij de recente dijkverbetering opnieuw aangelegd. De stervorm van het vestingwerk is nu weer herkenbaar. Er is ook een verwijzing naar het vroegere ravelijn opgenomen, met twee stuks geschut.

Schets naar de kaart van Prillewitz uit 1789 van Fort de Voorn.

Achter de gereconstrueerde oostzijde staan meidoornhagen die nagenoeg de belijning van de vroegere binnengracht ter plaatse volgen. Het Kerkepad dat het terrein doorsnijdt volgt gedeeltelijk het tracé van de Weversdijk, waarschijnlijk de oorspronkelijke dijk van de Kopse Polder.

In het veld valt vooral de hoge ligging van het hele terrein op en het aanwezige (micro)reliëf. Op het hoogste punt (vroegere hoofdwal) staat het boerderijcomplex. Ook enkele andere zeer hooggelegen punten duiden op de ligging van de hoofdwal. Van de vroegere fortbebouwing (commandeurshuis, landpoort, kerk) zijn in het

veld geen zichtbare sporen overgebleven, mogelijk zijn er wel resten in het bodemarchief. Bij bodemonderzoek in het kader van de dijkverbetering in 1995 zijn resten van de waterpoort aangetroffen.

HET BOERDERIJCOMPLEX VOORNE 13

Beknopte bouw- en gebruiksgeschiedenis van het complex

Het complex Voorne 13 is een authentiek boerderijcomplex met diverse gebouwen, zowel afzonderlijk als in samenhang typerend voor het

19e-eeuwse boerenbedrijf in het rivierengebied. Het complex ligt op een deel van de hoofdwal van het fort en bestaat in hoofdzaak uit drie historische gebouwen: het hoofdgebouw, het zomerhuis en twee schuren. Daarnaast is er een aantal vrij recente aanbouwen en schuren aanwezig.

Boerderij

Van de aanwezige gebouwen is het achterhuis van de boerderij het oudst. Het daarbij behorende voorhuis is in 1889 vervangen door het huidige, grote en luxueus uitgevoerde woonhuis in neoclassicistische stijl. Over de grootte en het uiterlijk van het eerdere voorhuis is niets bekend. Vermoedelijk is het tegelijk met het nog bestaande achterhuis opgetrokken. Mogelijk gaan beide terug op de bebouwing die is aangegeven op de kaart van De Jongh uit 1789 en die van Prillewitz uit 1790.

De stichtingssteen maakt datering van het

huidige woonhuis gemakkelijk, maar het gebouw zelf verraadt door de vorm van de kozijnen (T-vensters) en details in het interieur eveneens de bouwperiode.

De boerderij heeft een rechthoekige plattegrond met een dwars woonhuis en is van het hallehuistype met een middenlangdeel. Het voorhuis heeft een nok die haaks staat op de nok van het midden- en achterhuis (de benaming T-boerderij die ook wel wordt gebruikt is feitelijk onjuist. De boerderij heeft geen T-vormige plattegrond, maar een rechthoekige).

Het hallehuistype wordt gekenmerkt door een driebeukige indeling, gevormd door de gebintconstructie. De gebinten zijn het dragende gedeelte voor balken, vloeren en dak en vormen constructief één geheel. De muren hebben in principe geen dragende functie. De zijgevels zijn

Linker zijgevel van het voor- en middenhuis van de boerderij Voorne 13 (foto P. den Hertog).

altijd laag. De gebinten verdelen de ruimte in de breedterichting in drie beuken. In de middenbeuk bevindt zich de deel, in een zijbeuk een paardenstal en in de andere een koestand. Het vee stond met de koppen naar de deel gericht. De ontsluiting gebeurt door deeldeuren in het midden van de achtergevel. In de lengterichting verdelen de gebinten het stalgedeelte in vakken of traveeën. Met vier vakken gaat het hier om een grote stal.

Het hallehuis is een veel voorkomend boerderijtype, algemeen in Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht en het oosten van Zuid-Holland. Vrijwel alle boerderijen in het verspreidingsgebied die van voor 1900 dateren, behoren tot dit type. In het achterhuis zijn de meeste sporen van het agrarisch gebruik verwijderd, zoals de paardenstal, de schoftboom voor de koeien, de hilden (de zolderingen boven de stal) en de speelruimte. De lemen vloer van de deel, de voergoot en de grup zijn aan het oog onttrokken door een houten vloer en betimmeringen.

Bij zeer oude boerderijen (vroeg 18e-eeuws en ouder) komt de driebeukige indeling, en soms zelfs de gebintconstructie, ook voor in het woongedeelte. Woon- en stalgedeelte zijn dan gescheiden door een zware muur, de brandmuur, met aan een of twee zijden een schouw. Bij deze boerderij is dit niet het geval. Het voorhuis en het middenhuis zijn van een heel andere constructie en bouwwijze dan het traditionele achterhuis. In het voor- en middenhuis zijn de muren dragend en zeer hoog. Er zijn geen gebinten. De balken zijn opgelegd op de muren. De kapconstructie staat boven op het muurwerk. Het voorhuis heeft een kap dwars op de lengterichting van de boerderij. Deze kap is een schenkelkap waarvan de losse houten delen (de schenkels) met bouten aan elkaar zijn verbonden en zo bijna een spitsboog vormen. Het middenhuis is een verdieping lager dan het voorhuis en heeft een kap met jukken en een trek balk. De trek balk draagt de zoldervloer van het middenhuis. Het dak van zowel het voor-

huis als het middenhuis is gedekt met grijsge-smoorde muldenpannen (platte dakpannen met kop- en zijsluiting). Het dak van het achterhuis is weer van de oorspronkelijke rietbedekking voorzien, na een periode met golfplaten en dakpannen. Het heeft de vorm van een zadeldak dat naar de achterzijde is afgewolfd en is voorzien van een overstek. Dit overstekende dakschild is aan een zijde voor de helft doorgezet tot een hoekschild. Aan de andere zijde werd het overstek ondersteund door een paal. Na de recente vernieuwing van het dak is deze paal overbodig geworden. Overstekken zijn kenmerkend voor het rivierengebied. De variant met een hoekschild is inmiddels zeldzaam, maar was voorheen niet ongebruikelijk. De boerderij is geheel opgetrokken uit rode baksteen. Het voorhuis en middenhuis hebben een gladde machinale steen, het achterhuis grotendeels een oudere handvormsteen.

Zomerhuis

Het zomerhuis is gesitueerd ten noorden van de boerderij en gebouwd op een 16e-eeuwse kelder. Niet duidelijk is bij welk gebouw van het fort De Voorn de kelder heeft gehoord. Op grond van het metselwerk en de vorm en detaillering van het twintigruits venster is een datering van het pand in het eerste kwart van de 19e eeuw waarschijnlijk. De zomerwoning is eenvoudig en sober van vorm en constructie en heeft een rechthoekige plattegrond. Het gebouw heeft een zadeldak van oud-Hollandse pannen. Het pand diende vrijwel zeker als personeelswoning. Door de positie van de voordeur recht tegenover de keukendeur kon men makkelijk heen en weer lopen. De pomp tegen de gevel van de schuur terzijde van de boerderij was vlakbij, evenals de zijdeur naar het achterhuis en de deur naar de kelder onder het zomerhuis. De benaming personeelswoning is feitelijk juist dan zomerwoning. De varkensschuur tegen het zomerhuis is later aangebouwd, als vervanging van een eerdere aanbouw waarvan nog wat metselwerk resteert.

Bijgebouwen

De belangrijkste bijgebouwen zijn de schuur naast de boerderij en de (wagen)schuur die tegenover de deeldeuren staat. De stal/schuur terzijde van de boerderij zal hoofdzakelijk als wagenschuur en veestalling hebben gediend. Mogelijk dateert het gebouw uit het begin van de 19e eeuw, gezien de rijke detaillering. Later zijn aan de achterzijde allerlei schuurtjes aangebouwd. Na een brand, enkele decennia geleden, is de schuur drastisch gewijzigd. De wagenschuur is in aanleg een eenvoudig bedrijfsgebouw, waarschijnlijk uit midden 19e eeuw of eerder. Aan het eind van de 19e eeuw is de voorgevel vernieuwd. Hiervoor moest de dakhelling worden opgetrokken zoals aan de achterzijde nog te zien is. Voor het latere gebruik als koelcel zijn zo veel mogelijk gevelopeningen dichtgemetseld. De voorgevel had dubbele inrijdeuren die nu zijn dichtgemetseld en vervangen door een enkele deur. Aan de wagenschuur zijn later nog enkele schuren aangebouwd.

Achtergevel met overstek van de boerderij Voorne 13 (foto P. den Hertog).

De tuin

De tuin is geheel overwoekerd. Van een oorspronkelijke structuur of vorm is niets meer herkenbaar. Wel is de tuinmuur voor een groot deel aanwezig, met daarin een ruim en royaal uitgevoerd hek dat toegang gaf door de voortuin naar de voordeur. Zowel hek als hekpalen zijn beide in redelijke staat aanwezig. Op de dekstenen op de palen heeft een bolvormige bekroning gestaan. Het tuinhuis is gedemonteerd. Het was met wielen op een railconstructie te draaien, zodat naar wens in de zon en uit de wind kon worden gezeten.

Het complex is tot begin 2000 als boerderij in gebruik geweest. De huidige eigenaar is de Vereniging Natuurmonumenten die voornamelijk tot aanschaf is overgegaan vanwege de natuurwaarden van het omringende fortterrein en de

samenhang binnen de natuurontwikkeling van Fort Sint Andries. Het boerderijcomplex zal een nieuwe functie krijgen. Vanwege de cultuurhistorische waarden (binnenkort rijksmonument) worden vooraf eisen aan een nieuw gebruik en een nieuwe gebruiker gesteld (geformuleerd in Den Hertog en Kooiman, 2000). De recente schuren en aanbouwen zullen gesloopt worden.

Readable landscape: the 'isle' of Heerewaarden
Heerewaarden lies between the rivers Waal and Maas in the central part of The Netherlands.

Until the end of the 19th century the area was not protected against flooding: in and around Heerewaarden some refuge mounds can still be seen. The village of Heerewaarden lies on a levee ridge and dates back to the Middle Ages. The main street (Hogestraat), parallel to the river, is built on this levee and has been strengthened to protect the village from flooding.

The physical characteristics of the village and its historical buildings have induced a protection scheme for Heerewaarden. In the surroundings several sites are of historical value. Two examples are discussed: the fortifications of St. Andries and Voorn, both strategically important during the Dutch Revolt (1559-1648).

LITERATUUR

- ATLAS VAN HISTORISCHE VESTINGWERKEN IN NEDERLAND. Deel II: de provinciën Overijssel en Gelderland. Tweede aflevering: Gelderland. Z.p., z.j., Stichting Menno van Coehoorn.
- BELONJE, J., (1980). Het fort Nassau of de Voorn. In: Tussen de Voorn en Loevestein, 16e jrg., pp. 15-22.
- CONCEPT-REDENGEVENDE OMSCHRIJVING GEMEENTE HEEREWAARDEN (1998). Voorne 13. Gelders Genootschap, sector monumenten, Arnhem.
- CONCEPT-TOELICHTING TE BESCHERMEN GEZICHT

HEEREWAARDEN (gem. Heerewaarden) (1998). Gelders Genootschap, Arnhem.

GEMEENTEBESCHRIJVING HEEREWAARDEN (1993). Stichting MIP-Gelderland, Oosterbeek.

HERTOG, P. DEN EN M.A. KOOIMAN (2000). Bouw- en gebruiksgeschiedenis van boerderij De Voorne en omgeving (Heerewaarden). Utrecht.

H. N. S LANDSCHAPSARCHITECTEN (1995). Eiland Heerewaarden. Een ideeënboek voor twee voormalige eilanden in het hart van het rivierengebied. Utrecht.

KOOIMAN, M.A. EN L. PRINS (1994). Cultuurhistorische waarden in het Gelderse rivierdijklandschap. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

LOCHEM-VAN DER WEL, S. VAN & H. VAN LOCHEM (2000). Luchtwachttorens, militair erfgoed uit de Koude Oorlog. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, nr. 3, pp. 73-86.

MIDDELKOOP, H. EN M. DEURLOO (1993). Geomorfologische en historisch-geografische waardering van het uiterwaardenlandschap rond Sint Andries. Utrecht. (Rapport GEOPRO 1993.13, Rijksuniversiteit Utrecht).

ODÉ, O. (1995). Archeologisch onderzoek naar het Fort Nassau/De Voorn in het kader van de dijkversterking. Amsterdam, RAAP-Rapport 141.

TUSSENBROEK, G. VAN (1997). Duizend jaren Heerewaarden. Zaltbommel.

UYL, R.G. DEN (1958). Dorpen in het rivierkleigebied. In: Bulletin KNOB, kol. 97-114.

NOOT

- * De tekst van dit artikel is gebaseerd op publicaties van de auteur ten behoeve van dijkverbeteringsprojecten in Heerewaarden en omgeving, en op onderzoek in het kader van de aanwijzing van Heerewaarden als beschermd gezicht. De tekst over de boerderij Voorne 13 is gebaseerd op het onderzoek van ing. P. den Hertog in Den Hertog en Kooiman, 2000.